

Gospodarstwa rodzinne w Polsce, stan i kierunki rozwoju

Family farms in Poland: present condition and development directions

Wojciech Ziętara

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB, Warszawa

Streszczenie. Celem artykułu jest ocena silnych i słabych stron oraz wskazanie kierunków rozwoju gospodarstw rodzinnych w Polsce. Oceny tej dokonano na podstawie analizy literatury przedmiotu. Stwierdzono, że rodzinne gospodarstwa rolnicze prowadzące produkcję towarową są z merytorycznego punktu widzenia przedsiębiorstwami, funkcjonującymi w formie prawnej „przedsiębiorstwa osoby fizycznej”. Przyjęto następującą definicję gospodarstwa rodzinnego: za gospodarstwo rodzinne uważa się gospodarstwo prowadzone przez rolnika (właściciela, użytkownika, dzierżawcę) na własny rachunek i odpowiedzialność, w którym w nakładach pracy dominuje praca własna rolnika i członków jego rodziny (ponad 50%), w którym występuje ścisłe połączenie (jedność) gospodarstwa domowego z gospodarstwem rolnym. Tak rozumiane gospodarstwo rodzinne nie jest ograniczone wielkością powierzchni, która jest uzależniona od zasobów pracy własnej, poziomu intensywności produkcji i stosowanych technologii. Wskazano silne strony gospodarstw rodzinnych, z których najważniejsza to „jedność myśli i ręki”, przejawiająca się szczególnie związkiem pracy kierowniczej i wykonawczej. Własne zasoby pracy zwiększają jej elastyczność. Dochód w tych gospodarstwach jest podstawą utrzymania rodziny rolnika. W sytuacji obniżonych okresowo przychodów rodzina reaguje na bieżąco redukcją swoich potrzeb. Z tego powodu ma większe zdolności przetrwania kryzysu niż przedsiębiorstwa z najemną siłą roboczą. Pracownicy najemni nie są skłonni do wyrażenia zgody na obniżenie wynagrodzeń w sytuacji zmniejszenia przychodów przedsiębiorstwa spowodowanych np. spadkiem cen produktów rolnych lub klęsk żywiołowych. Wskazano także ograniczenia występujące w gospodarstwach rodzinnych, których źródłem są przesłanki ekonomiczne i społeczne. Te pierwsze wynikają ze względnej stałości zasobów gospodarstwa: pracy własnej, ziemi i kapitału oraz tendencji zmian cen środków produkcji i produktów rolnych. Przesłanki społeczne wynikają z większego tempa wzrostu dochodów z pracy w działach pozarolniczych. Wskazano na możliwości dostosowawcze gospodarstw rodzinnych polegające na zwiększaniu ich potencjału produkcyjnego oraz integracji poziomej i pionowej.

Słowa kluczowe: gospodarstwa rodzinne, formy prawne przedsiębiorstw, dochód rolniczy, gospodarstwa grupowe

Abstract. The aim of the article is to assess strengths and weaknesses as well as indicate the directions for the development of family farms in Poland. The assessment was made based on the analysis of subject literature. It was found that, from factual perspective, family farms conducting production of goods constitute enterprises, functioning in the legal form of the “self-employed sole trader”. The following definition of a family farm was adopted: a family farm is a holding run by the farmer (owner, user, or tenant) independently and at his own responsibility; in which own labour of the farmer and his family members dominates (over 50%); and where there is a close link (unity) between the household and the farm. Thus understood, the family farm is not limited by the size of the land relying on the family’s own labour resources, or by the level and intensity of production, or by the technologies used. Strengths of family farms were pointed out, the most important being the “unity of thought and hand”, manifested by the special connection between the managerial and the executive work. Using one’s own labour resources increases flexibility. Income in these farms is the basic source of livelihood for the farmer’s family. In situations of periodically reduced revenues, the family responds by reducing its current needs. For this reason, a family farm has a greater capacity to survive a recession than an enterprise that relies on hired workforce. Hired employees are not willing to agree to a reduction of wages in the event of a decrease in the company’s revenues – caused, for example, by a drop in prices of agricultural products, or by natural disasters. Certain restrictions pertaining to family farms are also indicated, resulting from economic and social considerations. The former entail the relative stability of the farm’s resources: own labour, land and capital, as well as the changing trends in the prices of means of production and agricultural products. The social considerations include the higher rate of income growth in non-agricultural industries. The adaptation possibilities of family farms were indicated, consisting in increasing their production potential as well as horizontal and vertical integration.

Keywords: family farms, legal forms of enterprises, agricultural income, group farms

Wprowadzenie

Produkcja rolnicza prowadzona jest w jednostkach gospodarczych zwanych gospodarstwami. Jednostki te występują pod postacią różnych form prawnych i organizacyjnych. Najbardziej powszechną formą organizacyjną produkcji w rolnictwie w zdecydowanej większości krajów są gospodarstwa prowadzone przez rodzinę rolniczą. Z tego powodu określane są mianem gospodarstw rodzinnych. Stanowią one podstawę utrzymania rodziny rolniczej. Historia gospodarstw rodzinnych jest bardzo długa, wynosi ponad dwa tysiące lat (Reisch, 1994). Mimo zmian w otoczeniu rolnictwa – głównie rynku – i postępu technicznego, forma gospodarstw rodzinnych występuje powszechnie w różnych krajach, wykazując duże zdolności dostosowawcze do zmiennych warunków. Oprócz gospodarstw rodzinnych w rolnictwie występują również jednostki gospodarcze o innym charakterze: oparte na pracy najemnej, o różnych formach własności i o odmiennych formach prawnych.

W związku z tym pojawiają się następujące pytania:

- jaka jest sprawność różnych form organizacyjnych i prawnych jednostek gospodarczych w rolnictwie?
- jakie są źródła trwałości gospodarstw rodzinnych?

- czy i jakie występują ograniczenia i zagrożenia?
- jakie są możliwości i kierunki dalszego rozwoju gospodarstw rodzinnych?

Cel badań, źródła i metody

Celem badań jest nie tylko próba odpowiedzi na sformułowane wyżej pytania, lecz także przedstawienie silnych stron gospodarstw rodzinnych, a także ich słabości oraz wskazanie kierunków ich rozwoju w zmieniającym się otoczeniu. Materiał źródłowy stanowi literatura przedmiotu i dane statystyczne. Podstawową metodą badawczą jest metoda opisowa.

Formy prawne gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych

W literaturze przedmiotu występują różne definicje gospodarstwa rolnego (np. według: kodeksu cywilnego¹, Głównego Urzędu Statystycznego² i dyscypliny naukowej, jaką jest ekonomika i organizacja gospodarstw rolniczych). Powszechnie pojęcie gospodarstwa odnosi się do gospodarstwa indywidualnego. Według wyżej podanej dyscypliny naukowej: „gospodarstwo to jednostka techniczno-organizacyjna wyodrębniona pod względem organizacyjnym, obejmująca czynniki produkcji – ziemię, pracę i kapitał – nastawiona na wytwarzanie produktów rolniczych. Natomiast przedsiębiorstwo rolnicze, to analogiczna jednostka, wyodrębniona dodatkowo pod względem ekonomicznym i prawnym nastawiona na wytwarzanie produktów rolniczych w celu ich sprzedaży” (Manteuffel, 1984, s. 265–266). Zgodnie z tym ostatnim stwierdzeniem gospodarstwa indywidualne, zwane też rodzinnymi, prowadzące produkcję towarową są przedsiębiorstwami.

Przedsiębiorstwa, w tym rolnicze, funkcjonują w formie prawnej, która określa:

- kto ponosi odpowiedzialność materialną i podejmuje ryzyko,
- kto sprawuje funkcje kierownicze i jest uprawniony do reprezentowania przedsiębiorstwa na zewnątrz,
- jakie są źródła finansowania działalności przedsiębiorstwa i jak określana jest zdolność do zaciągania i obsługi kredytów,
- kto jest płatnikiem podatku,
- kto decyduje o podziale zysku i pokrywa straty (Reisch, 1994).

¹ Według kodeksu cywilnego: „Za gospodarstwo rolne uważa się grunty rolne wraz z gruntami leśnymi, budynkami lub ich częściami, urządzeniami i inwentarzem, jeżeli stanowią lub mogą stanowić zorganizowaną całość gospodarczą, oraz prawami związanymi z prowadzeniem gospodarstwa rolnego” (Kodeks cywilny, art. 55, 1990).

² Według GUS „Jednostka wyodrębniona pod względem technicznym i ekonomicznym, posiadająca odrębne kierownictwo (użytkownik lub zarządzający) i prowadząca działalność rolniczą. Gospodarstwa rolne nie obejmują posiadaczy użytków rolnych nieprowadzących działalności rolniczej oraz posiadaczy użytków rolnych o powierzchni poniżej 1 ha prowadzących działalność rolniczą o małej skali” (GUS, 2017).

W rolnictwie występują następujące formy prawne przedsiębiorstw:

- przedsiębiorstwo osoby fizycznej,
- spółka osobowa (cywilna, jawna, komandytowa),
- spółka kapitałowa (z ograniczoną odpowiedzialnością i akcyjna),
- spółdzielnia,
- przedsiębiorstwo państwowe.

Dominującą formą prawną przedsiębiorstw w rolnictwie jest przedsiębiorstwo osoby fizycznej. Ich udział w Polsce w 2016 r. wynosił 99,7% (GUS, 2017). W tej formie funkcjonują gospodarstwa zwane indywidualnymi. Forma ta charakteryzuje się tym, że właściciel i użytkownik gospodarstwa rolnego za jego zobowiązania odpowiada majątkiem osobistym.

Spółki osobowe, w tym cywilne funkcjonujące na podstawie kodeksu cywilnego i jawne oraz komandytowe, funkcjonujące na podstawie kodeksu handlowego, w rolnictwie polskim występują sporadycznie. Charakteryzują się tym, że wspólnicy solidarnie odpowiadają za zobowiązania spółki majątkiem osobistym. Wyjątkiem jest spółka komandytowa, w której odpowiedzialność wspólników jest zróżnicowana³.

Wśród spółek kapitałowych wyróżnia się spółki z ograniczoną odpowiedzialnością (sp. z o.o.) i spółki akcyjne. Spółki z o.o. w rolnictwie polskim występują w ograniczonym zakresie. W tej formie występują spółki zajmujące się hodowlą roślin i zwierząt nadzorowane przez KOWR⁴ oraz założone przez pracowników byłych PGR-ów, użytkujące grunty państwowe (najczęściej w formie dzierżawy). Spółki akcyjne praktycznie w polskim rolnictwie nie występują.

Spółdzielnie – ta forma prawna w produkcji rolniczej odnosi się do rolniczych spółdzielni produkcyjnych, które aktualnie w rolnictwie polskim występują w niewielkiej liczbie⁵.

Forma prawna przedsiębiorstwa państwowego w rolnictwie występowała do 1992 r. jako Państwowe Gospodarstwa Rolne, które prawnie uległy likwidacji po przejściu do Zasobu Własności Rolnej Skarbu⁶.

---

³ W spółce komandytowej występują dwa rodzaje wspólników: komplementariusz i komandytariusz. Komplementariusz pełni funkcję zarządczą i za zobowiązania spółki odpowiada majątkiem osobistym, natomiast odpowiedzialność komandytariusza jest ograniczona do sumy komandytowej (Kodeks Handlowy Spółek, Dz.U. 2000, nr 94, poz. 1037).

⁴ KOWR – Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa, [prawny] następca Agencji Nieruchomości Rolnych.

⁵ W 2017 r. funkcjonowało 700 Rolniczych Spółdzielni Produkcyjnych, co stanowi około 0,05% ogółu gospodarstw (Krajowy Związek Rolniczych Spółdzielni Produkcyjnych, www.kzrsp, 2017).

⁶ Na podstawie ustawy z 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa i zmianie niektórych ustaw (Dz.U. 2007, nr 231, poz. 1700).

Gospodarstwa rodzinne w rolnictwie

W literaturze przedmiotu występuje wiele definicji gospodarstwa rodzinnego. Jak podaje Puślecki, w badaniach FAO występowało 36 definicji tego pojęcia na świecie, w tym 10 sformułowanych na potrzeby badań naukowych oraz 10 sformułowanych przez rządy dla celów realizowanej polityki rolnej (Puślecki, 2016). Przy tworzeniu definicji przyjmowano różne kryteria o charakterze ekonomicznym i kulturowym. Według Wosia gospodarstwo rodzinne to „samodzielna jednostka produkcyjna, gdzie podstawowe czynniki produkcji należą do właściciela (głowy rodziny), który wypełnia funkcje kierownicze; praca wykonywana jest głównie przez właściciela i jego rodzinę; własność i zarządzanie przekazywane są z pokolenia na pokolenie; gospodarstwo domowe nie jest oddzielone od jednostki produkcyjnej, a wynikiem gospodarowania jest dochód” (Woś, 1998, s. 340). Podobnie definiuje gospodarstwo rodzinne Górecki, który akcentuje dwie jego cechy: udział pracy własnej właściciela (lub użytkownika) i członków jego rodziny oraz wykorzystanie dochodów zarówno na cele produkcyjno-gospodarcze, jak i na potrzeby ekonomiczne i społeczne rodziny (Górecki, 2011). Ustawową definicję rodzinnego gospodarstwa rolnego zawiera ustawa o kształtowaniu ustroju rolnego⁷. Zgodnie z art. 5 ustawy „za gospodarstwo rodzinne uważa się gospodarstwo rolne: prowadzone przez rolnika indywidualnego, w którym łączna powierzchnia użytków rolnych nie jest większa niż 300 ha. Natomiast za rolnika indywidualnego, o którym mowa w definicji gospodarstwa rodzinnego, uważa się osobę fizyczną będącą właścicielem, użytkownikiem wieczystym, samoistnym posiadaczem lub dzierżawcą nieruchomości rolnych, których łączna powierzchnia nie przekracza 300 ha, mającą kwalifikacje rolnicze oraz co najmniej od 5 lat zamieszkującą w gminie, na obszarze której położona jest jedna z nieruchomości rolnych wchodzących w skład gospodarstwa rolnego i prowadzącą przez ten okres osobiście to gospodarstwo” (art. 6 ustawy). Definicja ta została przyjęta na potrzeby aktualnej polityki rolnej i nie zawiera podstawowych, merytorycznych cech gospodarstwa rodzinnego, jakimi są dominacja pracy własnej rolnika i członków jego rodziny oraz jedność gospodarstwa domowego i rolnego. Kryterium obszarowe ma charakter czysto administracyjny i nie ma lub ma bardzo luźny związek z istotą gospodarstwa rodzinnego, jakim jest dominujący udział pracy własnej.

Na potrzeby opracowania przyjęto następujące rozumienie gospodarstwa rodzinnego: za gospodarstwo rodzinne uważa się gospodarstwo prowadzone przez rolnika (właściciela, użytkownika, dzierżawcę) na własny rachunek i odpowiedzialność, w którym w nakładach pracy dominuje praca własna rolnika i członków jego rodziny (ponad 50%) i w którym występuje ścisłe połączenie (jedność) gospodarstwa domowego z gospodarstwem rolnym. Gospodarstwo tego typu występuje w formie prawnej osoby fizycznej. Tak rozumiane gospodarstwo rodzinne nie jest ograniczone wielkością powierzchni, która jest uzależniona od zasobów pracy własnej, poziomu intensywności produkcji i stosowanych technologii. Podobny pogląd na istotę gospodarstwa rodzinnego wyrażają inni autorzy (Górecki, 2011; Parzonko, 2011; Prutis, 2015; Puślecki, 2016).

⁷ Ustawa z 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego z dalszymi zmianami (Dz.U. 2017 r., poz. 2233).

Cechy przedsiębiorstw rolniczych w zależności od charakteru pracy i form organizacyjnych i prawnych

W rolnictwie od wielu wieków dominującą formą prawną i organizacyjną są gospodarstwa rodzinne, funkcjonujące w formie prawnej osoby fizycznej. Ta forma dominuje w krajach Europy Zachodniej i Środkowej oraz w Ameryce Północnej. Drugą formą są przedsiębiorstwa o większej skali produkcji i powierzchni, funkcjonujące z wykorzystaniem pracy najemnej. Ta forma przedsiębiorstw nie zdobyła pozycji dominującej. Było to skutkiem ograniczeń, jakie w niej występują, związanych głównie z pracą najemną, która dominuje w tych przedsiębiorstwach. Zdaniem Reischa historia od ponad dwóch tysięcy lat zna tylko dwa przypadki przewagi wielkich jednostek produkcyjnych w rolnictwie (nie rodzinnych) nad gospodarstwami rodzinnymi. Pierwszy przypadek dotyczy jednostek, w których pracujących w nich ludzi łączy „jakaś idea”. Jako przykład podaje gospodarstwa prowadzone przez zakony, np. cystersów, w których ideą była religia lub kibuce w Izraelu, w których ideą była ciągła gotowość i potrzeba obrony (Reisch, 1994). Drugi przypadek dotyczy jednostek, którymi kieruje kierownik (menedżer) o wielkim, niekwestionowanym autorytecie. Tezę tę potwierdzają przykłady przedsiębiorstw państwowych w rolnictwie polskim w okresie powojennym, np. Ośrodek Hodowli Zarodowej w Osowej Sieni kierowany przez dyr. Edmunda Apolinarskiego, Kombinat PGR Bieganowo kierowany przez dyr. Bogumiła Paula, Kombinat PGR Kietrz kierowany przez dyr. Aleksandra Marszałka, Kombinat PGR Głubczyce kierowany przez dyr. Zbigniewa Michałka, Rolnicza Spółdzielnia Produkcyjna Agrofirma Witkowo, kierowana przez ponad 50 lat przez Prezesa Mariana Ilnickiego.

Źródłem przewag gospodarstw rodzinnych jest występująca w nich zasada „jedności myśli i ręki”, która przejawia się silnym związkiem pracy kierowniczej i wykonawczej. Tę cechę szczególnie podkreśla Manteuffel (1984). Wskazuje jednocześnie na zasadniczą rolę człowieka w procesie produkcji rolniczej. W rolnictwie, w przeciwieństwie do innych działów gospodarki, człowiek nie jest producentem, tym są rośliny i zwierzęta. Zadaniem człowieka jest stwarzanie im odpowiednich warunków. Specyficzne cechy gospodarstw rodzinnych podkreślał również Grabski, który twierdził, że w przedsiębiorstwach rolnych z najemną siłą roboczą trudniejsze jest wytworzenie silnej motywacji pracowników najemnych i najczęściej najemnego kierownictwa. Analizując w okresie międzywojennym efektywność gospodarstw rodzinnych, stwierdził, że wykazywały one większe zdolności adaptacyjne do zmiennych warunków gospodarowania i okazały się bardziej odporne na kryzys niż duże majątki ziemskie oparte na pracy najemnej (Grabski, 1930). Za główną przyczynę różnic w efektach gospodarstw rodzinnych i majątków ziemskich uznał „ustrój pracy”, który łączył z pracą własną lub najemną. Pozytywne cechy gospodarstw rodzinnych podkreśla również Michna, stwierdzając, że „gospodarstwa rodzinne odegrały wielką rolę historyczną. Ich stan własnościowy zawsze określał udział i miejsce Polski w Europie. Dzięki solidarności rodzinnej zdolne były one do pokonywania różnorodnych kryzysów narodowych i politycznych, demograficznych i ekonomicznych. Są one w stanie przetrwać duże klęski nieurodzajów i wielkie zapaści cenowe na rynkach surowców rolnych. Na ogół nie bankrutują z powodu klęsk przejściowych” (Michna, 2011, s. 59). Na podkreślenie zasługuje jeszcze jedna cecha gospodarstw rodzinnych. Dochód z gospodarstwa jest

podstawą utrzymania rodziny rolnika. W sytuacji obniżonych okresowo przychodów, rodzina reaguje na bieżąco obniżeniem swoich potrzeb. Pracownicy najemni nie są skłonni do wyrażenia zgody na obniżenie wynagrodzeń w sytuacji zmniejszenia przychodów przedsiębiorstwa spowodowanych np. spadkiem cen zbytu produktów rolnych lub klęsk żywiołowych.

Słabości i zagrożenia gospodarstw rodzinnych

Oprócz wymienionych wyżej silnych stron gospodarstw rodzinnych nie są one wolne od pewnych ograniczeń i słabości. Należy wskazać na dwa źródła tych ograniczeń. Pierwsze wynikają z przesłanek ekonomicznych, natomiast drugie ze społecznych. Przesłanki ekonomiczne związane są ze względną stałością zasobów gospodarstwa: pracy własnej, ziemi i kapitału. W „otoczeniu” gospodarstwa występują permanentne zmiany, które wymuszają na nich procesy dostosowawcze. Pierwszy rodzaj zmian wiąże się ze spadkiem jednostkowej opłacalności produkcji rolnej będącej skutkiem wolniejszego tempa wzrostu cen zbytu produktów rolnych od tempa wzrostu kosztów pracy w gospodarce narodowej i cen środków produkcji nabywanych przez rolników (Ziętara i Adamski, 2018). W tej sytuacji rolnik, chcąc uzyskać satysfakcjonujący go dochód z gospodarstwa, musi zwiększać skalę produkcji w swoim gospodarstwie przez wzrost poziomu intensywności produkcji lub powierzchni gospodarstwa. Rolę rynku, który wymusza powiększanie skali produkcji w gospodarstwach, podkreśla również Zegar (2011). Zwiększanie skali produkcji nie zawsze jest możliwe w krótkim okresie. Drugi rodzaj zmian zachodzących w otoczeniu wiąże się z nieustannym postępem technicznym, przejawiającym się oferowaniem rolnikom przez przemysł środków produkcji dla rolnictwa w postaci coraz bardziej wydajnych maszyn rolniczych i ciągników o wyższych mocach i jednocześnie wyższych cenach. Rolnicy nie zawsze są w stanie sprostać tym wymaganiom. Potencjał ich gospodarstw nie zapewnia racjonalnego wykorzystania nowoczesnych środków produkcji. Podkreślić należy także rosnące wymagania przedsiębiorstw handlu i przetwórstwa produktów rolnych w zakresie wielkości partii, jakości i ciągłości dostaw. Tym wymaganiom nie zawsze mogą sprostać gospodarstwa rodzinne.

Drugi rodzaj zagrożeń wynika z przesłanek społecznych. Prowadzenie gospodarstwa z wykorzystaniem własnych zasobów pracy rolnika i jego rodziny jest źródłem jego siły, dzięki wysokiemu poziomowi elastyczności pracy. Z tego powodu gospodarstwa rodzinne mogą skutecznie reagować na zmiany zachodzące w otoczeniu spowodowane zjawiskami przyrodniczymi. Stałe i jednocześnie ograniczone zasoby własnej pracy są źródłem ryzyka związanego z chorobą, nieszczęśliwymi wypadkami rolnika i pracujących członków rodziny. W takiej sytuacji funkcjonowanie gospodarstwa może być poważnie zagrożone. Ciągłość procesów pracy w gospodarstwie, zwłaszcza z produkcją zwierzęcą, utrudnia lub wręcz uniemożliwia korzystanie przez rolnika i członków jego rodziny z urlopu i wolnego czasu. Ścisłe powiązanie gospodarstwa domowego z gospodarstwem rolnym w szczególnie trudnej sytuacji stawia kobiety – żony rolników. W zdecydowanej większości gospodarstw oprócz prowadzenia gospodarstwa domowego jednocześnie uczestniczą w pracach gospodarstwa

rolnego, głównie w produkcji zwierzęcej, pracach podwórzowych, a także polowych. Powoduje to nadmierne ich obciążenie pracą i chroniczne przemęczenie. Do wyjątków należą sytuacje, w których żony rolników zajmują się wyłącznie gospodarstwem domowym. Kolejnym problemem, który występuje w gospodarstwach rodzinnych, jest sukcesja czyli przejmowanie gospodarstwa przez następców, których często brakuje. Ten problem występuje nie tylko w gospodarstwach rodzinnych w Polsce, lecz także w krajach Unii Europejskiej, szczególnie UE-15. Jest dostrzegany przez Komisję Europejską, która uwzględniając starzenie się rolników, zaleca stwarzanie sprzyjających warunków dla młodych rolników przejmujących gospodarstwa rodzinne (Komunikat Komisji..., 2017).

Kierunki rozwoju gospodarstw rodzinnych

Biorąc pod uwagę ograniczenia i słabości gospodarstw rodzinnych, nasuwa się pytanie, jakimi możliwościami dostosowawczymi one dysponują. Wyróżnić należy dwa ich rodzaje. Pierwsze o charakterze wewnętrznym, tkwiące w gospodarstwach, dotyczące zwiększania ich powierzchni, przyjęcia odpowiedniego poziomu intensywności produkcji oraz struktury produkcji. Druga grupa możliwości dostosowawczych dotyczy działań zewnętrznych, odnoszących się do różnych form współpracy między gospodarstwami.

Przykładem działań dostosowawczych pierwszej grupy są zmiany powierzchni gospodarstw w wybranych krajach UE i w Polsce w latach 1960–2013, które podano w tabeli 1. Wyboru tych krajów dokonano, przyjmując za kryterium wysoki poziom rozwoju ich rolnictwa. W 1960 r. powierzchnia gospodarstw w badanych krajach zawarta była w przedziale od 5,9 ha (Polska) do 41 ha UR (Wlk. Brytania). W pozostałych krajach wynosiła od 7,9 do 15,8 ha. W 2013 r. w krajach Europy Zachodniej powierzchnia gospodarstw zawarta była w przedziale od 27,4 ha (Holandia) do 93,6 ha (Wlk. Brytania). W analizowanym okresie powierzchnia gospodarstw w tych krajach wzrosła od 2,28 (Wlk. Brytania) do 7,41 razy (Niemcy). Mniejsza powierzchnia gospodarstw w Holandii w stosunku do sąsiednich krajów była rekompensowana wysokim poziomem intensywności produkcji, który spowodował, że pod względem wielkości ekonomicznej gospodarstwa holenderskie były zbliżone do brytyjskich, mimo że te ostatnie użytkowały trzykrotnie większą powierzchnię. Powierzchnia gospodarstw polskich w 1960 r. wynosiła 5,9 ha i była o 25% mniejsza niż niemieckich, a w 2013 r. wzrosła do 10,1 ha i była mniejsza od gospodarstw niemieckich o 83%. Podane liczby wskazują na olbrzymi dystans, który dzieli polskie gospodarstwa od gospodarstw analizowanych krajów.

Podkreślić należy niskie tempo zwiększania średniej powierzchni gospodarstw w Polsce. W latach 1960–1990 średnia powierzchnia gospodarstwa wzrosła o 6,8%, a w pozostałych krajach w tym okresie zwiększyła się dwu-, a nawet trzykrotnie (Niemcy). Tempo zmian w powierzchni gospodarstw i różnice średniej powierzchni gospodarstw między poszczególnymi krajami są związane z poziomem gospodarczego rozwoju krajów określonego wielkością Produktu Krajowego Brutto (PKB) w przeliczeniu na jednego mieszkańca. Ilustracją tych zależności są liczby podane

w tabeli 2. Wynika z nich, że w krajach o wysokim PKB w przeliczeniu na jednego mieszkańca powierzchnia gospodarstw jest zdecydowanie większa niż w krajach o niskim poziomie PKB. Większe różnice występują przy określeniu wielkości gospodarstw wartością produkcji standardowej (SO)⁸. W krajach o wysokim PKB dominują gospodarstwa duże, natomiast w krajach o niskim poziomie PKB przeważają gospodarstwa małe.

Tabela 1. Zmiany powierzchni gospodarstw w badanych krajach w latach 1960–2013
Table 1. Changes in the farmsarea in the surveyed countries in the years 1960–2013

Kraje Country	Średnia powierzchnia w ha użytków rolnych (UR) w roku Average area (ha) of arable land (UAA)				Wskaźnik Ratio 1960 = 100
	1960	1970	1990	2013	
Dania Denmark	15,8	21,0	34,2	62,9	398,1
Francja France	17,8	10,0	.	58,7	329,8
Holandia Netherlands	7,9	12,8	16,1	27,4	346,8
Niemcy Germany	7,9	10,3	26,1	58,6	741,7
Szwecja Sweden	14,1	17,8	.	45,2	320,6
Wlk. Brytania Great Britain	41,0	57,0	67,9	93,6	228,3
Polska Poland	5,9	5,1	6,3	10,1	171,0

Źródło: GUS, 2015, Statistisches Jahrbuch über Ernährung, Landwirtschaft und Forsten 2015
 Source: GUS, 2015, Statistisches Jahrbuch über Ernährung, Landwirtschaft und Forsten 2015

Niezależnie od poziomu rozwoju gospodarczego krajów procesy dostosowawcze gospodarstw polegające na zwiększaniu skali produkcji nie są w stanie dopasować potencjału produkcyjnego gospodarstwa i jego organizacji do tempa postępu technicznego w zakresie środków produkcji dla rolnictwa i do wymagań przedsiębiorstw handlu i przetwórstwa rolniczego. W tej sytuacji zachodzi potrzeba wykorzystania zewnętrznych sposobów umożliwiających dostosowanie gospodarstw do zmieniających się warunków gospodarowania.

⁸ SO – Standard Output. Obliczana jest jako wielkość średnia z okresu 5 lat i wyrażana w tys. euro. Przyjęto następujące klasy wielkości ekonomicznej gospodarstw: bardzo małe (2–8 tys. euro); małe (8–25 tys. euro); średnio małe (25–50 tys. euro); średnio duże (50–100 tys. euro); duże (100–500 tys. euro) i bardzo duże (=>500 tys. euro).

Tabela 2. Produkt Krajowy Brutto w przeliczeniu na jednego mieszkańca i wielkość gospodarstw w badanych krajach w 2015 r.**Table 2.** Gross Domestic Product per capita and size of holdings in the surveyed countries in 2015

W Y S O K I P K B G D P	Kraj Country	PKB (tys. euro/ mieszkańca GDP per capita (ths. euro)	Powierzchnia gospodarstwa (ha) Surface farms (ha)	Tys. euro SO/gosp. (2013 r.) SO/farm ths. euro (2013)	Wielkość ekonomiczna gospodarstwa Economic size of farm	S I Ł A G O S P O D A R S T W O R C Y E F O R M A C Y O R N I C Y
	Austria	39,4	19,2	40,4	Średnio małe Medium small	
	Belgia Belgium	36,6	34,6	226,6	Duże Large	
	Dania Denmark	47,8	67,5	250,2	Duże Large	
	Holandia Netherlands	40,0	27,4	303,	Duże Large	
	Irlandia Ireland	55,1	35,5	35,9	Średnio małe Medium small	
	Niemcy Germany	37,1	58,6	162,3	Duże Large	
	Bułgaria Bulgaria	6,3	18,3	13,1	Małe Small	
	Polska Poland	11,2	10,1	15,2	Małe Small	
	Litwa Lithuania	12,9	16,7	11,2	Małe Small	
	Łotwa Latvia	12,3	23,0	12,1	Małe Small	
	Rumunia Romania	8,1	3,6	3,3	Bardzo małe Very small	
	Węgry Hungary	11,1	9,5	11,3	Małe Small	

Źródło: Statistisches Jahrbuch über Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, 2015

Source: Statistisches Jahrbuch über Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, 2015

Dotychczasowe doświadczenia wskazują na bardzo szeroką gamę sposobów dostosowawczych wykorzystywanych przez rolników prowadzących gospodarstwa rodzinne. Jednym z najstarszych sposobów wykorzystywanych przez rolników w celu obniżenia kosztów transakcyjnych w zakresie zaopatrzenia i zbytu było tworzenie spółdzielni.

Były one własnością rolników. Ich celem było maksymalizowanie korzyści członków, a nie maksymalizacja zysku spółdzielni, jako przedsiębiorstwa. Ich dewizą było zaopatrywanie rolników w środki po możliwie najniższych cenach, a skup produktów rolnych po możliwie najwyższych. Dzięki spółdzielniom rolnicy zwiększyli swoją siłę przetargową wobec hurtowych dostawców i odbiorców. Inną formą samoorganizacji rolników było tworzenie w formie spółdzielni przedsiębiorstw przetwórstwa rolniczego (mleczarnie, rzeźnie, gorzelnie, krochmalnie itp.). Dzięki temu rolnicy mogli czerpać korzyści z tytułu przejęcia marży.

W celu efektywniejszego wykorzystania nowoczesnego sprzętu technicznego (maszyn, ciągników) rolnicy organizowali zespoły wspólnego użytkowania tych środków. Ten sposób okazał się mało skuteczny w dłuższym czasie. Zespoły się rozwiązywały z powodu konfliktów związanych z ponoszeniem kosztów napraw. Zdecydowanie bardziej efektywną formę współpracy w zakresie wspólnego wykorzystania środków opracowali rolnicy niemieccy w formie tzw. kółek maszynowych (*Maschinenringe*). Ich istota polegała na tym, że zrzeszeni w zespole rolnicy uzgadniają indywidualne zakupy określonych maszyn i świadczą sobie wzajemnie usługi po uzgodnionych cenach. Forma ta okazała się efektywną, gdyż funkcjonuje w Niemczech od początku lat 60. ubiegłego wieku. Początkowo uzyskiwała wsparcie od państwa, które częściowo pokrywało koszty utrzymania kierownika (dyspozytora), który koordynował system wzajemnych usług⁹ (Steffen, 2011). Kółka maszynowe rozszerzyły ofertę swoich usług. Polegała ona na zatrudnieniu pracowników o odpowiednich kwalifikacjach, którzy nie tylko wspierali rolników w określonych pracach, lecz także zastępowali ich w prowadzeniu gospodarstwa w przypadku choroby lub wyjazdu na urlop. Tego rodzaju formy współpracy w postaci „banku pracy” funkcjonują także we Francji (Wierzbicki, 1993).

Nowy sposób, odmienny od dotychczasowych form współpracy rolników prowadzących gospodarstwa rodzinne opracowano i wdrożono we Francji. Polega on na tworzeniu tzw. gospodarstw grupowych, znanych pod nazwą GAEK (*Groupements Agricoles d'Exploitation en Commun*). W dosłownym tłumaczeniu oznacza to rolnicze zespoły wspólnej gospodarki. (Wierzbicki, 1993). Wydaje się celowym przedstawienie tej formy współpracy rolników, która odgrywa istotną rolę we Francji.

Początek ruchu tworzenia gospodarstw grupowych we Francji wystąpił w latach 30. ubiegłego stulecia. Jego idea wywodziła się z filozofii katolickiego socjalizmu i była rozwijana przez katolicką młodzież wiejską wywodzącą się głównie z małych i średnich gospodarstw rolnych. Pozostawała ona pod wpływem filozofii Emmanuela Mouniera i dominikanina Petera Lebreta (Pfeifer, 1981). Mounier był zwolennikiem personalistycznej ekonomiki w celu wprowadzenia humanistycznego porządku do gospodarki, w której powinny obowiązywać następujące zasady:

- pierwszeństwo warunków socjalnych przed zyskiem,
- pierwszeństwo pracy przed kapitałem,
- pierwszeństwo osobistej odpowiedzialności przed anonimowym aparatem kierowniczym.

⁹ Dyspozytor dysponował informacjami o podaży usług (rolników – właścicieli maszyn gotowych do świadczenia usług) i o potrzebach rolników zainteresowanych usługami. Obecnie w procesie koordynacji tego rodzaju usług wykorzystywany jest intranet.

Ta ostatnia zasada oznacza likwidację podziału pracujących na kierowników i podwładnych. Do realizacji idei gospodarstw grupowych doszło w okresie powojennym w wyniku szerokiej dyskusji, w której istotną rolę odegrał postęp techniczny. Rolnicy dysponujący większymi gospodarstwami zrzeszeni w Związku Rolników Francuskich byli zwolennikami tezy zakładającej konieczność koncentracji ziemi na bazie własności ziemskiej, jako warunku wykorzystania postępu technicznego. Lewica reprezentowana głównie przez komunistów opowiadała się za rozwojem spółdzielczości rolniczej na wzór radzieckiej i krajów realnego socjalizmu. Natomiast młodzi rolnicy francuscy wybrali drogę rozwoju w formie gospodarstw grupowych (Czyszkowska-Dąbrowska, 1978).

Niezwykła aktywność młodych rolników francuskich doprowadziła do uchwalenia przez Parlament Francuski w 1962 r. odpowiedniej ustawy, która weszła w życie w 1965 r. i umożliwiła tworzenie gospodarstw grupowych. W ustawie sformułowano następujące cele GAEK:

- zorganizowanie rentownego wspólnego gospodarstwa, przy zachowaniu jego rodzinnego charakteru,
- stworzenie odpowiednich stosunków między wspólnikami na bazie pracy,
- zapewnienie stabilności wspólnemu gospodarstwu, jednak bez ograniczenia wspólnikom możliwości wystąpienia z gospodarstwa grupowego,
- zapewnienie gospodarczego i fiskalnego statusu, w którym sytuacja poszczególnych wspólników nie będzie gorsza od rolników gospodarujących indywidualnie,
- ograniczenie osobistej odpowiedzialności w stosunku do osób trzecich (wspólnicy odpowiadają do wysokości wniesionych wkładów, podobnie jak w spółce z ograniczoną odpowiedzialnością),
- zapewnienie dalszego rozwoju gospodarstwom rodzinnym przez ich otwarcie na postęp techniczny, zapewniając pełne wykorzystanie zasobów pracy i kapitału.

W ustawie określono również formę prawną gospodarstw grupowych. GAEK posiada cechy gospodarstwa rodzinnego, spółdzielni i spółki z ograniczoną odpowiedzialnością. Cecha gospodarstwa rodzinnego przejawia się w przyjętych sposobach podziału dochodu, który najczęściej dzielony jest według wkładów pracy. Pod względem fiskalnym wspólnicy traktowani są jak rolnicy indywidualni. Są płatnikami podatku dochodowego po podziale dochodu. Podatku dochodowego nie płaci gospodarstwo jako podmiot. Cecha spółdzielni przejawia się zasadą „jeden członek jeden głos”, a spółki z o.o. odpowiedzialnością ograniczoną do wysokości wkładu.

W ustawie określono także zasady tworzenia gospodarstw grupowych. Mogą je utworzyć minimum dwaj wspólnicy. Maksymalna liczba wspólników wynosi 10. To ograniczenie wynika z przyjętej zasady, która zakłada wykluczenie podziału na pracę kierowniczą i wykonawczą. Obowiązuje norma: dotychczasowe gospodarstwo wchodzące w skład tworzonego gospodarstwa grupowego może być reprezentowane tylko przez jedną osobę, najczęściej rolnika lub jego żonę. Zasada ta wiąże się z kolejną, zakładającą oddzielenie gospodarstwa domowego od gospodarstwa rolnego. Dzięki temu żony rolników zostały uwolnione z obowiązku pracy w gospodarstwie. Mogą podjąć pracę poza gospodarstwem. Oczywiście mogą okresowo pracować w gospodar-

stwie rolnym w charakterze pracownika sezonowego. To rozwiązanie zostało zaakceptowane przez żony rolników. Wszyscy wspólnicy mają te same prawa i obowiązki. Wykonywanie funkcji kierowniczej, np. reprezentowanie gospodarstwa wobec instytucji, nie zwalnia z pracy wykonawczej. Podstawę utworzenia gospodarstwa grupowego stanowi bilans. Wspólnicy wnoszą do gospodarstwa wkłady w naturze i kapitale pieniężnym. Wspólnicy z dotychczasowych gospodarstw wybierają te środki, które będą przydatne w gospodarstwie grupowym i dokonują ich wyceny. W bilansie ujmowane są po stronie aktywów. W pasywach w pozycji „kapitał zakładowy” ujmowana jest wartość wkładów wniesionych przez poszczególnych członków. Ziemia nie jest wkładem do gospodarstwa. Wyjątkiem może być działka budowlana przewidziana na budowę ośrodka gospodarczego. Ziemia wspólników użytkowana jest na zasadzie dzierżawy. W funkcjonowaniu gospodarstw grupowych przyjęto zasadę „minimalizacji własności wspólnej” (kapitału własnego) gospodarstwa grupowego. Inwestycje finansowane są kredytem lub wkładami członków w formie oprocentowanej pożyczki. Przyjęcie zasady minimalizacji kapitału własnego jest bardzo ważne, gdyż ułatwia „wyjście” wspólnika z gospodarstwa grupowego. Nie występuje problem spłat. Ten problem pojawia się w spółkach cywilnych w Niemczech, szczególnie wschodnich. Po kilkunastu latach wspólnego gospodarowania w wyniku inwestowania „powstawał” wspólny majątek o dużej wartości. W tej sytuacji wyjście jednego ze wspólników stawało w niezwykle trudnej sytuacji pozostałych, którzy nie byli zdolni do spłaty (Ziętara, 2004).

Zaproponowane rozwiązanie w formie gospodarstw grupowych zostało zaakceptowane przez rolników francuskich. W pierwszym okresie obowiązywania ustawy zainteresowanie rolników było umiarkowane. W latach 1965–1975 rocznie powstawało około 300 gospodarstw grupowych. W kolejnych latach 1975–1995 zainteresowanie tą formą zdecydowanie zwiększyło się. W tym okresie rocznie powstawało około 3 tys. gospodarstw grupowych. W 1970 r. udział gospodarstw grupowych w całkowitej liczbie gospodarstw wynosił zaledwie 1%. W ich użytkowaniu znajdowało się 3% użytków rolnych. W 2000 r. udział gospodarstw grupowych wynosił 19,1%, a w ich użytkowaniu znajdowało się 42% użytków rolnych (Ziętara, 2004). Natomiast w 2013 r. w całkowitej liczbie gospodarstw we Francji wynoszącej 451,6 tys. 153,8 tys. (34%) funkcjonowało w różnych formach zespołowego gospodarowania¹⁰, użytkując 62,3% całkowitej powierzchni użytków rolnych (Agreste, *recensement agricole 2013*, 2016).

Podsumowanie

Mimo powszechnego przekonania o pozytywnych i trwałych cechach gospodarstw rodzinnych, nie są one wolne od ograniczeń. W sytuacji intensywnych przeobrażeń w otoczeniu ekonomicznym i społecznym stają przed koniecznością dostosowań do zachodzących zmian, głównie w zakresie postępu technicznego i tendencji w kosztach

¹⁰ Zespołowe formy gospodarowania, oprócz GAEK, obejmują inne formy: EARL (*Eksploration Agricole*’ *Responsabilite*’ *Limite*’e) – gospodarstwo rolne z ograniczoną odpowiedzialnością; SCEA (*Societe Civile Eksploration Arcole*) – spółka cywilna.

pracy poza rolnictwem, cen środków produkcji dla rolnictwa i cen zbytu produktów rolniczych. Dostosowania przez wzrost skali produkcji w gospodarstwach są ograniczone. Skuteczniejszymi sposobami są różne formy współpracy gospodarstw, takie jak integracja pozioma i pionowa, wspólne użytkowanie maszyn i innych środków oraz różne formy wspólnego gospodarowania, np. grupy i organizacje producenckie. W rolnictwie polskim udział tych form jest zaskakująco niski. Forma rolniczych spółdzielni produkcyjnych została skutecznie skompromitowana przez przymusową kolektywizację w latach 1949–1955. Obecnie funkcjonuje około 700 spółdzielni i nie odgrywają istotnej roli (Krajowy Rejestr Sądowy, 2017). Trudno zakładać, że ta forma będzie się upowszechniać. Wydaje się, że pozytywne doświadczenia francuskie w zakresie nowej formy organizacyjnej i prawnej gospodarstw rodzinnych mogą wskazywać kierunki ich rozwoju. Forma ta może zainteresować młodych rolników, nieobciążonych ujemnymi doświadczeniami przymusowej kolektywizacji. Polska miała również własne doświadczenia z podobną formą w postaci Zespołów Rolników Indywidualnych, które były organizowane w latach 1970–1980 (Czyszkowska-Dąbrowska, 1978). Głównym motywem ich tworzenia były przywileje w formie umarzalnych kredytów (do 60%). Nie wytrzymały one „próby czasu” i po 1981 r. zostały rozwiązane. Doświadczenia francuskie wskazują na korzyści ekonomiczne i społeczne związane z tworzeniem gospodarstw grupowych. Korzyści ekonomiczne wynikały z ekonomii skali. Istotne są również korzyści społeczne. Rozdział gospodarstwa domowego od rolnego spowodował uwolnienie żon rolników od uciążliwych prac w gospodarstwie rolnym. Mogły podjąć pracę zawodową poza rolnictwem. Dzięki temu zniknął problem „żon dla rolników”. Gospodarstwo grupowe, dzięki pracy minimum dwóch członków umożliwiło lepszą organizację czasu wolnego w formie wolnych niedziel (możliwość zastępstwa) i urlopów. Warunkiem rozwoju gospodarstw grupowych w Polsce jest stworzenie odpowiednich form prawnych ich organizacji i funkcjonowania.

Bibliografia

- Agreste, recensement agricole, Enquetestructures 2013*. Memostatistique 2016.
- Czyszkowska-Dąbrowska, J. (1978). Ekonomiczno-produkcyjne efekty działalności zespołów rolników indywidualnych. *ZER*, 5.
- Grabski, W. (1930). *Wieś i folwark. Zbiór prac ekonomiczno-rolniczych*. Warszawa – Pałac Staszica: Skład główny w Kasie im. Mianowskiego.
- Górecki, J. (2011). Przyszłość gospodarstw rodzinnych w Polsce i w Unii Europejskiej. W: *Gospodarstwa rodzinne podstawą europejskiego rolnictwa w odniesieniu do PROW 2007–2014. Wieś i rolnictwo w mediach*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- GUS (2015). *Rocznik statystyczny rolnictwa 2015*. GUS.
- GUS (2017). *Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2017*. GUS.
- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów – Przyszłość rolnictwa i produkcji żywności*. Komisja Europejska 2017, Bruksela.
- Krajowy Rejestr Sądowy 2017*. Krajowy Związek Rolniczych Spółdzielni Produkcyjnych. Pobrano z: www.kzrsp, 2017.
- Manteuffel, R. (1984). *Ekonomika i organizacja gospodarstw rolniczych*. Warszawa: PWRiL.

- Michna, W. (2011). *Ewolucja rodzinnych gospodarstw rolnych na rzecz uzyskania odpowiedniej zdolności konkurencyjnej i samowystarczalności żywnościowej kraju*. W: *Wieś i rolnictwo w mediach*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Parzonko, A. (2011). *Polskie rodzinne gospodarstwa mleczne wczoraj, dziś i jutro – analiza ekonomiczna*. W: *Gospodarstwa rodzinne podstawą europejskiego rolnictwa w odniesieniu do PROW 2007–2014. Wieś i rolnictwo w mediach*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Pfeifer, J. (1981). *Die Gruppen landwirtschaft in Frankreich*. Agrarwirtschaft. Frankfurt am M.
- Prutis, St. (2015). *Status prawny rodzinnego gospodarstwa rolnego w polskim prawie rolnym*. W: *Prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych krajach Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Fundacji Programów Pomocy dla Rolnictwa.
- Puślecki, D. (2016). *Prawne pojęcie gospodarstwa rodzinnego*. *Roczniki Naukowe SERiA*. XVIII, 2, 217–223.
- Reisch, E. (1994). *Gospodarstwa grupowe jako czynnik przemian w strukturze obszarowej gospodarstw*. Warszawa: Maszynopis w Katedrze Ekonomiki i Organizacji Gospodarstw Rolniczych SGGW.
- Statistisches Jahrbuch über Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, 2015*. (2017). Munster: Landwirtschafts Verlag.
- Steffen, G. (2011). *Wielkość i organizacja rodzinnych gospodarstw rolniczych w Niemczech*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Ustawa z 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa i zmianie niektórych ustaw. Dz.U. 2007, nr 321, poz. 1700.
- Ustawa z 15 września 2000 r. Kodeks spółek handlowych. Dz.U. 2000, nr 94, poz. 1037.
- Ustawa z 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego z dalszymi zmianami. Dz.U. 2017 r. pozycja 2233.
- Wierzbicki, J. (1993). *Podstawy prawne funkcjonowania gospodarstw grupowych we Francji*. Warszawa: Maszynopis w Katedrze Ekonomiki i Organizacji Gospodarstw Rolniczych SGGW.
- Wierzbicki, J. (1997). *Gospodarstwa grupowe we Francji, W: Gospodarstwa rolnicze wobec wymogów współczesnego rynku i Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Woś, A. (1998). *Encyklopedia agrobiznesu*. Warszawa: Fundacja Innowacja, Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna.
- Zegar, J. (2011). *Gospodarstwa rodzinne wobec współczesnych wyzwań*. W: *Gospodarstwa rodzinne podstawą europejskiego rolnictwa w odniesieniu do PROW 2007–2014, Wieś i rolnictwo w mediach*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Ziętara, W. (2004). *Gospodarstwa grupowe jako forma organizacyjno-prawna aktywności rolników*. *Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G*, 91, 1.
- Ziętara, W., Adamski, M. (2018). *Konkurencyjność polskich gospodarstw mlecznych na tle gospodarstw z wybranych krajów Unii Europejskiej*. *ZER*, 1.

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 15.02.2019

Do cytowania – For citation:

Ziętara, W. (2018). *Gospodarstwa rodzinne w Polsce, stan i kierunki rozwoju [Family farms in Poland: present condition and development directions]*. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych – Problems of Small Agricultural Holdings*, 4, 89–103. doi: <http://dx.doi.org/10.15576/PDGR/2018.4.89>.